

A magyar algoritmus

Az algoritmus a mesterségesintelligencia-programok működése során nélkülözhetetlen eljárás, melynek szigorú egymásra következő lépései az azonos feltételek között felmerülő azonos problémák megoldását eredményezik. A társadalomilag szerkesztett valóság problémái esetében az azonossági feltételek hiánya miatt az algoritmus olyan metafora, amely hozzásegíthet a társadalomban ténykedő emberek viselkedését meghatározó kényszerpályák megértéséhez. Vitányi Iván élete egyik utolsó művében az algoritmus metaforáját alkalmazza a feudalizmusból a kapitalizmusba való átfejlődés szerves és szeretlen mintáinak megkülönböztetésére. Mint Vitányi írja, „Nyugaton a feudalizmus korábban kezdődött, és a »mezőgazdasági forradalom« kibontakozásával járt. Ez alapozta meg az új, piaci, polgári, kapitalista fejlődést, mely szervesen épült a kialakult viszonyokra, és mintegy belülről alakította át őket.” (Vitányi, 2012. 85. o.) Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európában a feudalizmus már eleve me-revebb viszonyokat eredményezett a rendek között, s a rendiség társadalom-lélektani örökségétől a szeretlen módon létrejövő kapitalizmus nem tudott megszabadulni. Bibó István „zsákutcás fejlődésként” jellemzi ezt az utat, mely Vitányi szerint a centrumtól való távolság kontextusában is értelmezhető.

36

A 20. században létrejött kis közép-európai államok nyomorúságai ezek szerint Európa Szűcs Jenő által oly pontosan leírt történelmi régióinak eltérő fejlődési mintáiból származnak, amelyek az algoritmusok kegyetlenségével szabják meg, hogy az egyes régiókban élő polgárok mit tehetnek, és mit nem. A kérdés, melyre ebben a cikkben válaszolni akarunk, hogy van-e olyan algoritmus, Bibó István szavával „alkat”, mely a magukra magyarként gondoló embereket megkülönböztetné a többi kelet-európai kis nép tagjaitól.

Ha ezzel a kérdéssel a ma divatos gépi észhez, a beletáplált hatalmas mon-dattömeg alapján válaszoló ChatGPT-hez fordulunk, akkor a következő vá-laszt kapjuk:

„A »magyar« a magyar nép vagy a magyar állampolgár neve. A magyarok a közép-európai régióban élnek, főként Magyarországon, de kisebb közössé-gekben megtalálhatók szomszédos országokban is. A magyarok saját nyel-vet beszélnek, amit magyarnak neveznek. Ezenkívül »magyar« lehet egy melléknév is, ami a magyar néppel vagy kultúrával kapcsolatos dolgokra utal. Az étel, a zene, az építészet és más kulturális kifejezések is lehetnek »magyar« jellegűek, ha a magyar kultúrához kötődnek.”

Ezt a választ az Akárki is adhatná, aki Heidegger találó megnevezése sze-rint „senki”. Mindenben igaza van, „de nem azon az alapon, hogy kitüntetett és elsődleges létviszonya van a »dolgok«-hoz, nem azért, mintha kifejezetten azzal a képességgel rendelkeznék, hogy átlátja a jelenvaló létet, hanem mert nem megy bele a »dolgokba«, mert semmiféle érzéke nincs a színvonalhoz és a valódisághoz. (Heidegger, 1989, 26. o.)

A magyar Akárki algoritmikus önszemléletének eredetét a magyar népművészet szemiotikájának invenciózus kutatója, Lükő Gábor, neves elődök, Jókai Mór, Karácsony Sándor nyomán a pusztában keresi, „amerre a nap lejár”, ahol „a gazdája sose jár”. Lükő szerint a hortobágyi betyárnotákban sűrűn előforduló pusztánál szebben aligha lehet kifejezni a magyar életet, melynek alapérzése a béklyótlanság és a vele járó magárahagyottság (Lükő, 1942. 97. o.). A magyar pusztá egyszerre tág és ugyanakkor nyomasztóan szűk világa tér vissza Jancsó Miklós és Tarr Béla filmjeiben.

Vitányi Iván szociológusként a magyar algoritmust zsákutcsás történelmünkéből eredezteti, szerzők hosszú sorát felsorakoztatva, akik mindegyike a „mi a magyar?” kérdésre adott válasszal birkózott. Legutóbb Ladányi János írt erről, „habitusnak” nevezve a magyarok körében kényszeresen visszatérő hibás reakciót, mely nem segíti elő, inkább akadályozza az alkalmazkodást a folyton változó körülményekre (Ladányi, 2015). Vitányi szerint a „magyar algoritmus” éltetője „az Ady által olyan nagyszerűen leírt trauma”, amely sokak számára a freudi értelemben vett komplexussá vált: egyrészt váddá a világ ellen, másrészt felmentéssé a saját hibáik, tévedéseink és mulasztásaink alól mulasztásaink alól”. (Vitányi, 2012, 166–167. o.)

Az algoritmus eredeti értelmében az alkalmazkodás, a problémamegoldás rutinszerűvé tett eljárása, mely leveszi a gondolkodás terhét a mindenkori jelenvalólétben élő emberről.

A magyar algoritmus ezzel szemben inkább feledteti, mintsem megoldja a problémákat.

Ladányi 2015-ben írt művében önsorsrontó algoritmusok egész sorát írja le, melyek eredményeképpen a magyar társadalomban élő polgárok várható életkora sok évvel alatta marad a Lajtán túl élő szerencsésebbek várható életkorának. A magyarok isznak, kábítószeresnek, altatókkal nyugtatják magukat, a testi működésre káros élelmiszereket fogyasztanak, kövérek, s az európai átlaghoz képest aránytalanul sokan lesznek öngyilkosok közöttük.

Makkai János, majd utána negyven évvel Hankiss Elemér a magyarok „individuális alaptermészetében” találták meg a megoldást arra a problémára, hogy egy nemzeti közösség, mely a megoldó akarat hiányában kudarcot kudarca halmaz, sorozatosan vesztes háborúba hajszolja magát, a nemzetközi térben Ábelként elveszetteként bolyong, hogyan tud egyéneiben sikeres lenni, hogyan képes egyéni szinten a túlélést biztosító ezernyi trükkre, melyek például Keleti Márton klasszikus filmjében, *A tizedes meg a többekben* láthatjuk. Mellár Tamás a *Mozgó Világban* nemrég megjelent cikkében arra a hasonló következtetésre jut, hogy „a magyar emberek többsége – valószínűleg a nehéz és sikerekben nem bővelkedő történelmi utunk miatt – a túlélésre, saját maga és családja megélhetésére, boldogulására koncentrál. A hosszú elnyomások éveiben megtanult az elnyomó hatalommal együtt élni, a saját helyzetén valamilyen módon javítani, a hatalommal való kiegyezésre törekedni, a szigorú szabályozás mellett kikapukat keresni, ügyeskedni. Nem a kisebb vagy nagyobb közösség szintjén kereste a boldogulást, hanem egyéni (családi) szinten. Ezért aztán nem szolidáris a

környezetében élő emberekkel és a kisebb közösségével szemben.” (Mellár, 2023, 23. o.)

Az individuális szinten látszólag beváló megoldások kollektív szinten azonban a Hankiss által oly érzékletesen leírt társadalmi csapdába vezetnek, ahol mindenki jól akar járni, de mint a történelmi példák mutatják, végül senki sem jár jól (Hankiss, 2009). A kollektív szinten alkalmazott magyar algoritmikus gondolkodás csapdája, hogy az átláthatatlant mindenki számára megközelíthetőnek tünteti fel, elleplezve az alkalmazkodást ténylegesen lehetővé tevő problémamegoldásokat. Bibó István nem véletlenül „hamins realizmusnak” nevezte a magyar vezető réteg körében széltebenhosszában alkalmazott algoritmust, mely a valószínűt valószínűtlennek, a valószínűtlent valószínűnek, az összeegyeztethetlent összeegyeztethetőnek tartja (Bibó, 1984).

A szervesen létrejött magyar kapitalizmusban megmaradt feudális társadalom-lélektani örökséget magyar viszonyok között két körülmény szerencsétlen egymásba játszása tette sajátossá. Az egyik a magyar nyelv különlegessége. Heidegger joggal mondja, hogy a „nyelv a lét háza”, de nem teszi hozzá, hogy a létben ahány nyelv, annyi lakás van. Minden nyelv a maga módján jeleníti meg a létet, és a maga szabta módján teszi elképzelhetővé a társadalmi valóságot. A finnugor grammatika szabályait követő magyar nyelv tényszerűen megkülönbözteti a magyar nyelven gondolkodókat a környező, tőlük különböző indoeurópai nyelveken beszélő és gondolkodó emberektől. Ez a különbség a reális alapja az „egyedül vagyunk” képzetnek, melynek túlhajtása a félelem és a gyanakvás mindazzal szemben, ami a magyar glóbuszon kívül esik.

38

A másik körülményre a 20. század kevés számú igazán nagy magyar államférfiainak egyike, az írónak, képzőművésznek és embernek is kiváló gróf Bánffy Miklós hívja fel a figyelmet, aki az 1526-ban Mohácsnál történt csatavesztéstől eredezteti a magyarok által tévesen balsorsnak nevezett, sorozatosan kudarchoz vezető inadaptív helyzetfelismeréseket. A csatában elesett utolsó nemzeti király halálával elveszett a magyar állam függetlensége. Bánffy szerint a II. Lajos szerepét megöröklő a Habsburg-uralkodók szerepkészletében a magyar királyi szerep csak az egyik, nem túl jelentős szerep volt, hiszen az ő céljuk, a Német-római Szent Birodalom fölötti uralom megszerzése volt. Ehhez képest, mint Bánffy írja, a királyi Magyarország értéke a császár számára csupán annyi volt, mint az előretolt palánké valamely várnál (Bánffy, 2013. 224. o.). A török hódoltság terület felszabadítása a legközvetlenebbül érintettek, a magyarok tevéleges részvétele nélkül ment végbe. Az egykori külügyminiszter elképedve írja, hogy „végzetes a magyar vezérek állásfoglalása. Nem a fölszabadítók oldalán találják őket, hanem a török oldalon, és velük, mögöttük a magyar nép jó részét is, mely természetesen csakis utánuk indul.” (Bánffy, 2013. 229. o.)

A magyar nemzeti politikai közösség tudatában az állam a Habsburg Birodalomba betagolódva is önállóként szerepel, de az önállóság az utolsó szuverén magyar király halála óta illúzió, s az is marad 1920-ig. Ez az illúzió táplálta évszázadokon keresztül a függetlenség vágyát, melyben Prohászka

Lajos szerint a felnőttiségre éretlen nemzeti közösség gyermekisége jutott kifejeződésre. Ennek tünetei az ábrándozás, a menekülés a tények elől, a vágyaknak ellentmondó tényekkel szembeni vakság (Prohászka, 1941). Nincs olyan magyar család, melyben ne élne a történelmi tapasztalatok által megerősített sarc-mentalitás, mely a Széchenyi által szorgalmazott hitel-mentalitással szemben arra biztatja a magyarokat, hogy ne bízzanak az államban, melynek polgárai.

Az önállóság hiánya melegágya az elvtelenséget megtestesítő Thököly-algoritmusnak, mely az ellenséget barátoknak, a barátot ellenségnek láttatva, idővel végzetes ütközéshez vezet. Az elkerülhetetlen katasztrófák előzménye a magyar politikai élet vezető szereplői által jól ismert dilemma, mely a rossz és a még rosszabb közötti választás alternatíváit tartogatja. Az előző évszázadból vett példa erre Horthy viselkedése Klessheimben 1944. március 18-án, amikor Hitler közölte vele országa küszöbönálló megszállását. A meglepett kormányzó a lemondás és a pozíciójában maradás között választhatott. Nem biztos, de gondolhatott arra, hogy ha lemond, akkor a megszállt országban a „zsidókérdés” teljesen Hitler szája íze szerint „oldódik meg”, míg ha marad, akkor egy ponton esélye nyílik a „megoldás” leállítására, ami 1944. július 6-án meg is történt. Hasonló dilemmával szembesült Kádár János Moszkvában 1956. november 3-án, ahol azt kellett eldöntenie, hogy a Budapesten éppen zajló forradalmat leverni készülő Vörös Hadsereg tankján visszatérve a forradalom eltipróinak oldalára áll, vagy átengedi a terepet a Moszkvában ugrásra kész bukott kommunista vezető, Rákosi Mátyás számára. Utólag mindkét esetben nehéz megállapítani, hogy melyik választás lett volna rosszabb.

A testet pusztító algoritmusok mentális megfelelőjét Balázs Géza „hungaro-pesszimizmusként” azonosítja, melynek gyökerei szerinte a reformáció korával egybeeső török veszedelem okaira kereső magyarázatokban lelhetők föl. A korabeli protestáns szerzők a török veszedelem okozta kognitív feszültséget a zsidóktól átvett nemzeti bűn motívumával oldják, mint azt Farkas András 1538-ban „a zsidó és magyar nemzetéről” írt nagy versében vagy Szkhárosi Horvát András Mózes átkait idéző versében teszi. A bűn, az átok, a széthúzás által megidézett nemzethalál motívumai Kölcsey Ferenc 1823-ban írt, utóbb magyar nemzeti himnuszaként elfogadott szövegében máig kísértének (Balázs, 2020).

Bár a magyar nyelven beszélők és írók nem használnak passzív igeragozást, a törvényszerűen bekövetkező kudarcokra adott jellegzetes magyarázatok az eleve elrendeltettséget hangsúlyozzák. A végzet hatalmával szembeszegülő a harc elkerülhetetlenségének és hiábavalóságának egyszerre tudatában van, de nincs más eszköze, mint a kétségbeesett lázadás, majd annak leverését követően a belenyugvás, amit oly pontosan jelenít meg a magyar nemzetkarakterológiai szakirodalomból jól ismert „szalmaláng” metafora (Karácsy, 1985). Ami marad, az a dicső múlton való merengés, a kesergés, az örömtelenség. A ki nem elégített vágyak talaján szemrehányás, panaszkodás, áldozatiság sarjad. Balázs Géza hívja fel a figyelmet Buda Béla észrevételére, aki szerint a magyarok körében „jellegzetes kommuniká-

ciós algoritmus annak megbeszélése, hogy kinek megy rosszabbul, ki keres a legkevesebbet, kinek nagyobbak az anyagi terhei, kinek bizonytalanabb a jövője” (Buda, 1996, idézi Balázs, 2020. 140. o.).

A magyar nemzeti kalendáriumban minden évben visszatérnek a gyász ünnepei. Elsőként jön február 25-én a kommunizmus áldozatainak emléknapja, amit követ a holokausztra emlékezés napja április 16-án. A nyár kezdetén, június 4-én emlékezik az állam a trianoni békére, mely az oly áhított függetlenséget hozta el, de a nemzeti emlékezetben traumaként vésődött be. Október 6-án következik az 1849-ben elbukott szabadságharc után halálra ítélt honvéd főtisztek napja, akik utolsó éjszakájukat Gyulán töltötték, de Haynau hóhérai a már a trianoni békében megszabott határokon kívül eső Aradon végezték ki őket október 6-án. A gyásznemek sorát a Vörös Hadsereg által levert 1956-os forradalom október 23-án elérkező évfordulója zárja. A felsorolt gyásznemek közül kettő is olyan, mely közvetlen kapcsolatba hozható az oroszokkal, aminek fényében a magyar kormány oroszbarátságát az éppen most zajló ukrán–orosz konfliktusban nehéz lenne a Thököly-algoritmus nélkül értelmezni.

A Habsburg Birodalom császárával történt kiegyezés 1867-ben a magyar uralkodó osztály részéről látszólag jó választásnak tűnt, melynek nyomán a kiegyezéssel Osztrák–Magyar Monarchiává alakult állam keretei között a Magyar Királyság visszanyerte hajdanvolt területi kiterjedését. A kiegyezést követően az országban páratlan gazdasági és kulturális nemzeti sikertörténet kezdődött, amit Karády Viktor és Kemény István a Monarchián belül létrejött magyar állami szervezet politikai pozícióit uraló nemesi leszármazottak és a közéjük olvadt közrendű elemek, valamint a rohamosan asszimilálódó zsidóságból érkezett új polgárság között létrejött munkamegosztásnak tulajdonít (Karády, Kemény, 2023). Ady Endre 1917-ben írt, de a nyilvánosság számára csak 1924-ban olvasható cikkében az ausztráliai bennszülöttek Korroborinak nevezett táncához hasonlította a magyar nemesek és a zsidó polgárok között létrejött összefonódást, mely kollektív előnyöket biztosított mindkét fél számára. Ady azonban túl okos volt ahhoz, hogy ne lássa a korabeli Európában páratlan kapcsolat törékenységét, aminek jelei már a reformkor bestselleríróinak műveiben egyértelműen kiütözköztek (Mátay, 2023). Mint Ady írja: „Itt két fajtátlan s egyformán idegen fajta szeretkezik egymással a Korrobori szabályai szerint. A már megcsinált kultúrák lemásolt zeneszerszámaival foglalt itt helyet a zsidóság. S mi, akik magyaroknak nevezzük magunkat, gyűlölve-vágyva ropjuk a szerelmi táncot. Itt egymást fojtogatva a szerelemtől, vagy új népet produkálunk vagy pedig utánunk az özönvíz.” (Ady, 1924.)

Az Osztrák–Magyar Monarchiából kivált Magyarországon a két társadalmi csoport között elmúlt a szerelem, s csak a gyűlölet maradt meg. A békekötéskor magára maradt ország területének kétharmadát, etnikailag magyar népességének egyharmadát veszített kis ország lakóit sokkolta a rájuk kényszerített béke. A béke traumáját a magyarok máig nem tudták kiheverni, amiben közrejátszik az „Extra Hungariam non est vita” algoritmus, mely a Bánffy által oly pontosan leírt kultéri tájékozatlanság végzetes hibáját egyenesen erényként jeleníti meg.

Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy a trauma elszenvedői az okokat nem a maguk hibáiban, önsorsrontó nacionalizmusukban, hanem a velük korábban azonos érdekű zsidókban keresték, akikre többé nem volt szükség, hiszen a kisebbre szabott országban nem maradt számottevő nemzeti kisebbség, akikkel szemben a zsidók biztosították számszakilag a magyarok többségét. A békekötést követően a korábban is meglévő, de az uralkodó politikai osztály által elfojtott antiszemitizmus gejzirként csapott elő, aminek erejét csak fokozta az illuzórikus korreláció, mely az 1918. őszi polgári és az 1919. tavaszi kommunista forradalmak kirobbantóinak zsidó származását összekötötte a háború elvesztésével, a forradalmak nyomán keletkező káoszszal és a káoszt lezáró trianoni békével.

Az új rend belépő jegye az 1920. november 24-én hatályba lépett, numerus claususként elhíresült törvénycikk volt, mely ha kimondatlanul is, de a zsidók ellen irányult, amikor megszabta, hogy „a tudományegyetemekre, a Műegyetemre, a budapesti közgazdaság-tudományi karra és a jogakadémiákra az 1920/21-ik tanév kezdetétől csak olyan egyének iratkozhatnak be, kik nemzethűségi és erkölcsi szempontból megbízhatóak és csak olyan számban, amennyinek alapos kiképzése biztosítható.” Jellemző, hogy a kor egyik vezető szelleme, Klebelsberg Kunó egyenes kapcsolatot látott a törvénycikk visszavonása és a trianoni békében meghúzott határok revíziója között. A béke megkötésének negyedik évfordulóján elmondott parlamenti beszédében a nagyhatalmaknak címezve azt mondta, hogy „adják vissza nekünk a régi Nagy-Magyarországot, akkor majd hatályon kívül fogjuk tudni helyezni a numerus clausust” (Kovács, M. M. 2012. 50. o.). A politikai vezető osztály által többé már nem fékezett antiszemitizmus Karády és Kemény szerint azonban „nemcsak ideológiai konstrukciókon nyugodott, amely a háború utáni minden bajért a zsidókat tette – mintegy bűnbakként – felelőssé, hanem olyan »infrastrukturális« tényeken is, amelyek látszólag azt a vélekedést támasztották alá, hogy a középosztályok zsidó tagját a régi rendszer összeomlása nem érte annyira hátrányosan, mint a többieket”. (Karády, Kemény, 2023. 158. o.)

Magyarország második világháborúba való belépésének előestéjén a magyar politikai vezetés és az őket támogató közvélemény a már elemzett Thököly-algoritmus okán képtelen volt felismerni a Hitler által felállított csapdát, és euforikusan élt a lehetőséggel, hogy az ország területét az 1920-ban elcsatolt területekkel 1938-ban, 1939-ben, 1940-ben, majd 1941-ben megnagyobbítsák. A rossz választás természetével egyedül Teleki Pál miniszterelnök volt tisztában, aki a csapdából való menekülés lehetőségét nem látva 1941. április 3-án öngyilkos lett.

Hitler 1944-ben már felismerte, hogy a Szövetséges és Társult Hatalmak ellen viselt háborút nem nyerheti meg, de az európai zsidók ellen egyidejűleg indított háborút megnyerheti. A világháború utolsó évében Európában Magyarország maradt az egyetlen hely, ahol nagy számban, viszonylagos biztonságban zsidók éltek. Magyarország német megszállása azonban megpecsételte az országban élő zsidók sorsát. A magyarországi zsidók felerész a visszacsatolt területeken éltek, akik kezdetben a visszacsatolás lelkes hí-

vei voltak, de hamarosan rá kellett jönniük, hogy a magyar zsidótörvények rájuk is érvényesek. Míg a zsidótörvények által nem érintett magyarok egyöntetűen örültek a Felvidék, Kárpátalja, Észak-Erdély és a Vajdaság visszatérésének, az ott élő zsidókat a német megszállás idején a magyar állam tevőleges közreműködésével mind deportálták. Ráadásul a magyarok öröme sem tartott soká, hiszen a második világháborúban vesztes államnak vissza kellett húzódnia a trianoni határok mögé.

Trianon és a holokauszt traumái 1944-ben szétéphetetlenül összekapcsolódva a magyarok és a zsidók közös emlékezetét mérgező, azóta sem megvitattott traumát eredményeztek. Az egymást követő nemzedékek hallgatnak, a helyeken, ahol a tragikus események történtek, üvölt a csönd (Csepeli, Papp, Surányi, 2023.).

Az egyéni és kollektív tudati algoritmusok, mint azt Heidegger az Akárkit jellemezve leírta, nem feltétlenül károsak, hiszen tehermentesítik a gondolkodást, lehetővé teszik a valódi problémák felismerését és megoldását. A baj abból származik, ha az algoritmusok inadaptív cselekvéseket szülnek, melyek, mint a cikkben felsorolt példából láthattuk, kudarcot eredményeznek, miközben lehetetlené teszik a kudarcok okainak feltárását. Bokor László pszichoanalitikus vetette föl nemrég egy interjújában, hogy „a reflexió hiánya sérülékennyé tesz minket a társadalmi folyamatokkal szemben.” Mint mondja, „ha rálátnánk a problémáinkra, és tudnánk gondolkodni róluk, az védettebbé, terhelőbbé és körültekintőbbé tenné társadalmunkat” (Bokor, 2013).

42

Bokor szerint az önismeret mind egyéni, mind kollektív szinten felvértez a megtévesztő politikai manipulációkkal szemben. A pszichológus következtetése összecseng a szociológus következtetésével, aki azt mondja, hogy „a feudális – patriachális, modernitás előtti – viszonyok kétféleképpen akadályozzák az újmodern világ egészséges, minőségi fejlődését. Egyrészt, ha változatlanul, makacsul belerögződnek sok-sok ember mindennapi, kulturális, politikai viselkedésébe, és ezzel képtelenné teszik őket arra, hogy az új lehetőségeket a közösség javára bontsák ki. Másrészt, ha éppen ezt az elmaradottságot, a hozzá fűződő csodavárást és a traumatikus nemzeti önhittséget egyes hatalmi csoportok meg tudják lovagolni, és újra be tudják vezetni a »király nélküli királyság« tébolyát.” (Vitányi, 2012. 194. o.)

A lélekbe beépült múlt képtelenné tesz a jövőben rejlő lehetőségek felismerésére, a nemzeti közösség javára történő kibontakoztatására. Vitányi Ivánnak igazat adhatunk abban, hogy akik valami egészen sajátos „magyar útra” akarnak térni, azok valójában a félperifériás – szervesetlen – zsákutcába vivő algoritmusokat hiszik magyarnak.

Van másik út, melyet a magyarországi modernizáció hajnalán Széchenyi István jelölt ki, arra szólítva fel, hogy „nyissuk fel szemeinket, vegyük hasznát eszünknek!”, ami mai nyelven azt jelenti, hogy tépjük le algoritmusaink béklyóit.

- Ady E. 1924. Korrobori. Nyugat. 1.
- Balázs G. 2020. Nyelvszokások. A nyelvszokások mint szimbolikus nyelvi cselekvések. Budapest: Inter–IKU.
- Bibó I. 1986. Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In Válogatott tanulmányok. 2. köt. Budapest: Magvető. 569–619.
- Bokor László (Patakfalvi Dóra interjúja): A orosz politikussal sose a mentális állapota a probléma, Telex, 2023. dec. 10.
- Buda B. 1996. Sémák, algoritmusok és sajátos szabályozó gesztusok a magyar személyközi kommunikációban. In Lipták I. (szerk.) Ahogyan/I. Előadások a magyarországi személyközi kommunikáció tanulmányozása és a kifejező közös érdekében. Budapest: Marczibányi Téri Művelődési Központ. 5–15.
- Csepeli Gy. 2023. Értékek ébresztése, Budapest: Kocsis Kiadó, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete. 84–103.
- Csepeli Gy., Papp R., Surányi A. 2023. A hiány jelenvalóléte. A holokauszt ingergenerációs helyi emlékezete ma élő magyarok körében. Szabad Piac. 1. 63–81.
- Hankiss E. 1986. A második társadalom. A társadalmi paradigma megkettőződéséről. In Diagnózisok 2. Budapest: Magvető, 219–220.
- Hankiss E. 2009. Csapdák és egerek. Magyarország 2009-ben és tovább. Budapest: Manager Könyvkiadó.
- Heidegger, M. 1989. Lét és idő. Budapest, Gondolat. Ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István.
- Karácsony S. 1985. A magyar észjárás. 2. jav. bőv. kiad.
- Karády V., Kemény I. 2023. Zsidóság a magyar nemzetépítésben. A numerus clausus előtt és azután. Budapest: Múlt és Jövő.
- Kovács M. M. 2012. Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945. Budapest: Napvilág.
- Lükő G. 1942. A magyar lélek formái. Budapest: Sylvester Rt.
- Ladányi J. 2015. Önpusztító nemzeti habitus. Budapest: L'Harmattan.
- Makkai, J. é. n. Urambátyám országa. Budapest: Singer és Wolfner.
- Mátay M. 2023. A celeb hangja (Nagy Ignácról). In Csepeli, Gy. Grajczár I. (szerk.) 2024. Töretlenül. Budapest: Eötvös Kiadó.
- Mellár, T. 2023. Az Orbán rendszer – ahogyan én látom. Mozgó Világ. 49. 11. 3–28.
- Prohászka L. 1941. A vándor és a bujdosó. Budapest: Danubia.
- Vitányi I. 2012. A feudalizmus továbbélése a mai Magyarországon. Budapest: Noran.